

Monika Orzoł, Maja Wojciechowska
Uniwersytet Gdański

Badania czytelnictwa jako instrument diagnozy nawyków i zachowań czytelniczych użytkowników bibliotek. Geneza i stan obecny

Streszczenie: Badania czytelnictwa umożliwiają wspomaganie kształtowania aktywności czytelniczej różnych grup i jednostek. Mogą być prowadzone na szczeblu centralnym, w sposób kompleksowy gromadząc informację na temat aktywności czytelniczej, preferencji i nawyków czytelniczych lub też służyć jako narzędzie do badania bliższego otoczenia biblioteki. Z uwagi na wdrażanie przez te instytucje innowacyjnych form usług związanych z książką, konieczne jest analizowanie zachowań, oczekiwań i preferencji potencjalnych odbiorców oferty usługowej. Wymaga to jednak połączenia wiedzy na temat samego procesu czytania – w ujęciu socjologicznym oraz psychologicznym – z wiedzą z zakresu marketingu usług. W artykule próbowano przedstawić wielowymiarowość tego zjawiska, odnosząc się do wybranych koncepcji i metod, które mogą zostać wykorzystane w procesie realizacji badań czytelnictwa przez pojedyncze biblioteki. Zwrócono uwagę, iż czytelnictwo należy traktować jako formę uczestnictwa kulturowego, które może również – dzięki odpowiednim działaniom bibliotek – generować aktywizację jednostek w sferze społecznej. **Słowa kluczowe:** badania czytelnictwa, czytanie, aktywizacja kulturalna.

Badania czytelnictwa to narzędzie stosowane w celu diagnozowania postaw czytelniczych oraz analizy zachowań czytelniczych określonych grup – osób dorosłych, uczniów, dzieci, mieszkańców konkretnych regionów, czy osób o określonych preferencjach. Badania takie prowadzone są zwykle albo przez instytucje związane z książką oraz odpowiedzialne za analizy statystyczne i pomiary dotyczące postaw kulturalno-społecznych, albo przez instytucje i zespoły naukowe, pragnące wskazać na szerszy kontekst pewnych zjawisk społecznych. Coraz częściej jednak badań takich podejmują się mniejsze biblioteki (publiczne, naukowe, specjalistyczne), aby ocenić postawy i zainteresowania obsługiwanej grupy czytelniczej, skontrolować stopień wykorzystania księgozbioru i podjąć decyzje związane z jego rozwojem lub ograniczaniem oraz profilem usług. Innymi słowy badania te mają na celu zebranie informacji, które umożliwią

podejmowanie decyzji dotyczących oferty przygotowywanej przez te instytucje. Jest to postępowanie słuszne, bowiem zakłada, że klienci bibliotek, tak jak wszystkich innych organizacji, mogą zmieniać swoje przyzwyczajenia, preferencje, potrzeby i cele, a biblioteki jako instytucje dążące do zaspokajania tych potrzeb, ale też do pewnego stopnia kształtujące zachowania czytelnicy (zwłaszcza młodszych grup odbiorców), powinny mieć wiedzę jakie zmiany będą korzystne by lepiej realizować rozwój kulturalny, naukowy i społeczny użytkowników bibliotek.

W artykule przedstawiono zatem w szerszym kontekście zagadnienie prowadzenia badań czytelnictwa, co może pomóc bibliotekarzom bibliotek różnych typów w realizowaniu podobnych działań we własnych placówkach. Czytelnictwo potraktowano tu w sposób wielowymiarowy, ponieważ jest ono powiązane z wieloma dyscyplinami naukowymi, a i nowoczesne instytucje biblioteczne coraz częściej nie ograniczają się do promowania książki drukowanej, prezentując różne inne formy czytania. Dla lepszego zobrazowania zjawiska pokrótce przedstawiono przebieg procesów czytelnicych i poruszono kwestie techniczne związane z terminologią. Zaprezentowano również metody badań czytelnictwa, a także wykorzystywane w tym celu techniki i narzędzia. Zwrócono w szczególności uwagę na dwie rozwijające się w czasie koncepcje ujmowania zjawiska – perspektywę socjologiczną oraz psychologiczną. Wspomniano również o cyklicznym pomiarze czytelnictwa w Polsce realizowanym przez Bibliotekę Narodową. Dużo miejsca poświęcono zjawisku czytelnictwa jako formie uczestnictwa kulturowego. Podjęto próbę wykazania punktów wspólnych pomiędzy kulturą i czytelnictwem, w wyniku czego uznano, że zjawisko czytelnictwa nie tylko przynależy do sfery kultury, ale ją umacnia i rozwija.

Słowo pisane jest niewątpliwie jednym z fundamentów kultury oraz cywilizacji ludzkiej. Wynalezienie pisma nie tylko odmieniło, lecz wręcz zrewolucjonizowało życie człowieka. Zdolność zapisywania i odczytywania wyrazów pozwoliła mu gromadzić wiedzę w sposób właściwie nieograniczony. Następstwa wymienionych umiejętności, a zatem: rozwój czytelnictwa oraz piśmiennictwa sprawiły, że ludzkość mogła osiągać kolejne stadia rozwoju. Także dziś pismo i zagadnienia z nim związane odgrywają ważną rolę w życiu człowieka. Jak trafnie zauważył jeden z kanadyjskich pisarzy: „[...] wszyscy czytamy samych siebie i otaczający nas świat, by choć przelotnie dostrzec, czym jesteśmy i gdzie się znajdujemy. Czytamy, aby zrozumieć albo zacząć pojmować. Nie możemy nie czytać. Czytanie tak jak oddychanie to nasza podstawowa funkcja”¹. W związku z tym warto zastanowić się, w jaki sposób literatura kształtuje postawy ludzkie, wpływa na myślenie oraz postrzeganie otaczającej rzeczywistości, a także kreuje zachowania i wyznacza normy. Najogólniej rzecz ujmując

¹ Cyt. za: Tarasiuk Alla, *Problemy czytelnictwa w dobie Internetu: wprowadzenie do problematyki*. W: Wojciechowska Maja (red.), *Strefa kultury, strefa nauki: współczesny obraz biblioteki*, Gdańsk, 2014, s. 9.

jąc, trzeba zadać pytania dotyczące związku piśmiennictwa oraz czytelnictwa z szeroko pojmowaną kulturą. Zagadnienia te zostaną poruszone w toku dalszych rozważań.

Czytanie jako zjawisko społeczne nazywane jest czytelnictwem. Termin odnosi się oczywiście do działalności człowieka związanej z lekturą, jednak — co najistotniejsze — na poziomie makrospołecznym, zbiorowym. Przede wszystkim jest to również proces społeczny, który polega na zaspokojeniu potrzeb intelektualnych, naukowych oraz rozrywkowych człowieka. Czytelnictwo pełni wiele zadań, wśród których wymienić można funkcje: wychowawcze, terapeutyczne, emocjonalne, ludyczne, kompensacyjne². W perspektywie makrospołecznej to kształtowanie gustów czytelniczych. Jako zjawisko mieści się w polu zainteresowań wielu dyscyplin naukowych m.in. socjologii, pedagogiki, nauki o literaturze, księgoznawstwa, bibliotekoznawstwa, kulturoznawstwa, nauki o komunikacji społecznej, językoznawstwa, prasoznawstwa, naukoznawstwa, historii³. Coraz częściej jednak mówi się o promocji czytelnictwa i działaniach marketingowych bibliotek nakierowanych na aktywizację czytelniczą lokalnych społeczności bądź grup, z którymi współpracuje biblioteka (studentów, młodzieży szkolnej, młodszych dzieci i ich rodziców, specjalnych grup odbiorców — osób zagrożonych wykluczeniem społecznym, jak np. osoby starsze, niepełnosprawne, imigranci itp., dla których opracowywane są specjalne formy komunikacji i usług). Szereg prac badawczych dotyczących tego problemu ma charakter interdyscyplinarny pod względem doboru przedmiotu badań, jak i metod badawczych. Istnieje zatem wiele ujęć omawianego zagadnienia. Jacek Wojciechowski wyróżnia kilka perspektyw obserwacji zjawisk czytelniczych. Najbardziej ukonstytuowany okazał się punkt widzenia bibliotekoznawczy, czy może raczej księgoznawczy, jednak badacz zwraca uwagę na bardziej sprecyzowane i konkretne stanowiska:

Niezależnie od ukonstytuowania się księgoznawczej perspektywy obserwacji zjawisk czytelniczych, w praktyce badawczej utrwaliły się ujęcia socjologiczne, psychologiczne oraz pedagogiczne — w czym nie ma żadnych sprzeczności, nie są to bowiem stanowiska alternatywne. Z socjologicznego punktu widzenia czytelnictwo jest traktowane jako zjawisko społeczne, w perspektywie psychologicznej natomiast występuje jako zespół zjawisk indywidualnych, wewnętrznych. Z kolei w nastawieniu pedagogicznym — pozostającym w relacji do obu zreferowanych poprzednio stanowisk — zazwyczaj eksponuje się wpływ zjawisk czytelniczych na kształtowanie świadomości oraz (tym samym) osobowości odbiorców, acz nie brak i badań bardzo wszechstronnych⁴.

² Andrzejewska Jadwiga, *Czytelnictwo*, Encyklopedia PWN, 2019, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/czytelnictwo;4007934.html> [dostęp: 2019-09-01].

³ Tamże.

⁴ Wojciechowski Jacek, *Czytelnictwo*, Kraków, 2000, s. 7.

Mimo różnorodności ujęć czytelnictwa, żadne z nich nie daje pełnego obrazu zjawiska⁵. Oprócz tego niektóre segmenty danej perspektywy wykluczają elementy innej. Z tego względu konieczne stało się przyjęcie takiego punktu widzenia, który ujmowałby pozostałe spojrzenia, nie mnożąc przy tym sprzeczności. Perspektywę taką wytycza stanowisko semiotyczno-komunikacyjne, ponieważ w gruncie rzeczy wszystkie zjawiska oraz procesy czytelnicze łączą się z odbiorem znaczeń i treści⁶. Dlatego właśnie ujęcie semiotyczno-komunikacyjne stanowi niejako bazę i wyznacza podstawowy schemat: NADAWCA → KOMUNIKAT → ODBIORCA. Model jest na tyle uniwersalny, że można — posługując się nim — budować czy objaśniać pozostałe perspektywy. Należy nadmienić, że w centrum zainteresowań wiedzy o czytelnictwie znajduje się oczywiście relacja: komunikat — odbiorca⁷.

Termin **odbiorca** zaczerpnięty został zatem na grunt czytelnictwa z teorii komunikacji. Pojęcia używa się w celu oznaczenia czytelnika, a więc osoby, która „w danym momencie czyta lub w ogóle uprawia czytelnictwo, korzysta z książek i czasopism”⁸. Określenie **czytelnik** włącza daną jednostkę w krąg uczestnictwa w pewnej formie życia kulturalnego czy intelektualnego, ponieważ bierze ona udział w procesach komunikacji, realizowanych za pośrednictwem pisma (druku)⁹. Ogół czytelników stanowi natomiast publiczność czytelniczą — grupę wewnątrznie zróżnicowaną pod względem preferencji czytelniczych, płci, wieku, wykształcenia, zawodu itp.¹⁰ W literaturze przedmiotu funkcjonuje także termin **użytkownik**, który — jak pisze Małgorzata Gwadera — „ma szersze znaczenie i odnosi się do osób korzystających z szeroko rozumianego zasobu informacyjnego bibliotek, a nie tylko z tekstów drukowanych dostępnych w księgozbiorze”¹¹. Należy także zwrócić uwagę, że coraz częściej mówi się o odbiorcach usług bibliotek, którzy nie tylko korzystają ze wspomnianego przez Gwaderę zasobu informacyjnego, lecz szerokiej gamy usług bibliotecznych, często nie mających z czytaniem wiele wspólnego, jednak ważnych, ponieważ integrujących ich odbiorców z instytucją kultury, budujących nawyki uczestnictwa w kulturze oraz pośrednio zachęcających do realizowania procesów lekturowych. Takie pośrednie działania, to choćby różnego rodzaju gry miejskie z książką, koła zainteresowań prowadzone przez biblioteki, prelek-

⁵ Taboń Sebastian, *Istota czytania*, Kraków, 2005, s. 21.

⁶ Wojciechowski Jacek, *Czytelnictwo*, Kraków, 2000, s. 8.

⁷ Ankudowicz Janusz, *Teoria, metodologia, wyniki empirycznych badań czytelnictwa w Polsce*, „Rocznik Towarzystwa Literackiego imienia Adama Mickiewicza”, 1977, t. 12, s. 49.

⁸ Gwadera Małgorzata, *Czytelnictwo i jego badania*. W: Tokarska Anna (red. nauk.), *Bibliotekarstwo*, Warszawa, 2013, s. 544.

⁹ Wojciechowski Jacek, *Czytelnictwo*, Kraków, 2000, s. 18-19.

¹⁰ Andrzejewska Jadwiga, *Czytelnictwo*, Encyklopedia PWN, 2019, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/czytelnictwo;4007934.html> [dostęp: 2019-09-01].

¹¹ Gwadera Małgorzata, *Czytelnictwo i jego badania*. W: Tokarska Anna (red. nauk.), *Bibliotekarstwo*, Warszawa, 2013, s. 544.

cje i prezentacje, a nawet turnieje sportowe czy pikniki rodzinne, w których tle pojawia się książka.

Historia badań czytelnictwa sięga lat 70. XIX w. Studia w tym kierunku początkowo rozwinęły się na gruncie praktyki oświatowej i bibliotekarskiej. W metodologii badań procesów lektury wyklarowały się wówczas dwa odmienne kierunki myślenia. Pierwszy – określany mianem bibliopsychologii – odnosił się do indywidualnych reakcji czytelników na bodziec, jakim jest książka¹². Główny przedstawiciel nurtu, Mikołaj Rubakin uważał, że cel czytania stanowi stymulowanie rozwoju jednostki. Natomiast zwolennik drugiego kierunku myślenia – Walter Hofmann „akcentując bardzo silne więzi i wpływy grupowe, skłaniał się do poglądu, że postawy i zachowania jednostki, w tym również zainteresowania czytelnicze, są zdeterminowane przez czynniki zewnętrzne, a więc krąg życia (tj. wiek, płeć, klasa społeczna) oraz krąg kultury (środowisko geograficzne i moment historyczny)”¹³. Stąd nurt ten określano jako pedagogiczno-socjologiczny. Z kolei szkoła amerykańska, do której zaliczyć można takich uczonych jak Edmund Huey, William Gray czy Walter Dearnborn, prowadziła badania w zakresie psychologii eksperymentalnej. Analizy dotyczyły psychofizycznego procesu czytania, koncentrowały się na sposobie odbioru treści, technice czytania i obserwacji ruchu gałki ocznej¹⁴. Badania te obecnie ponownie budzą zainteresowania uczonych, ale w kontekście treści elektronicznych – odbieranych przy pomocy różnego rodzaju urządzeń, jak tablety, komputery, telefony komórkowe oraz inne wyświetlacze czy ekrany. Ponadto William Gray zajmował się także istotną kwestią motywów czytania, wśród których wymieniał np. potrzeby intelektualne i duchowe, chęć poznania aktualnych wydarzeń, nawyk, rozrywkę, prestiż¹⁵. Oprócz tego wyróżnił pięć podstawowych stadiów rozwoju procesu czytania, a mianowicie:

1. Okres przedszkolny, w którym dziecko uzyskuje gotowość do czytania.
2. Pierwsze stadium uczenia czytania.
3. Stadium szybkiego postępu w podstawowej umiejętności czytania.
4. Czytanie z możliwością rozumienia interpretacji.
5. Okres tworzenia się zainteresowań i smaku czytelniczego¹⁶.

Projektując zajęcia czytelnicze w bibliotekach warto więc uwzględnić możliwości rozwojowe oraz zainteresowania osób w nich uczestniczących, co niewątpliwie zwiększy ich potencjalną atrakcyjność oraz skuteczność wpływu.

¹² Walentyłowicz Maria, *Podstawy czytelnictwa powszechnego*, Wrocław, 1970, s. 71.

¹³ Wojciechowski Jacek, *Czytelnictwo*, Kraków, 2000, s. 56.

¹⁴ Wajda Alina, *Metodyka i organizacja czytelnictwa*, Bydgoszcz, 1979, s. 155.

¹⁵ Wojciechowski Jacek, *Czytelnictwo*, Kraków, 2000, s. 59.

¹⁶ Walentyłowicz Maria, *Podstawy czytelnictwa powszechnego*, Wrocław, 1970, s. 78.

Pod wpływem namysłu nad teoriami Rubakina, Hofmanna oraz naukowców amerykańskich, badania czytelnictwa zaczęto ujmować przede wszystkim z perspektyw psychologicznej i socjologicznej. Pierwsza opiera się na stwierdzeniu, że zachowania ludzkie, w tym zachowania czytelnicze mają swoje źródło w psychice. To ludzki umysł wytwarza potrzebę obcowania z tekstem. Według Joanny Papuzińskiej potrzeba ta – w odróżnieniu od potrzeb biologicznych – nie występuje samoistnie, ma więc charakter wyuczony, tzn. ukształtowany pod wpływem szeroko pojmowanych doświadczeń¹⁷. Za Jackiem Wojciechowskim wymienić można takie potrzeby psychiczne, które sytuują się u źródła zachowań czytelniczych, a mianowicie: „subiektywne potrzeby funkcjonalne (informacyjne, instrumentalne, innowacji), subiektywne potrzeby rozwoju (wychowawcze, samorealizacji), subiektywne potrzeby społeczne (łączności, akceptacji) oraz potrzeby psychoorganizacji, recepcji kultury, estetyczne i aktywnej rekreacji”¹⁸. Warto zwrócić uwagę, że oprócz realizowania „tradycyjnych” (kulturalnych i informacyjnych) potrzeb związanych z lekturą, biblioteki coraz częściej koncentrują się na realizacji potrzeb społecznych, gdzie książka w połączeniu z odpowiednio zaaranżowanymi w bibliotece spotkaniami może zapewnić poczucie łączności, akceptacji, współuczestniczenia w życiu społecznym.

Badania w obrębie nurtu psychologicznego koncentrują się na indywidualnej relacji książka – czytelnik¹⁹. Analiza zjawisk czytelniczych z tej perspektywy ogranicza więc pole badawcze do sfery doświadczeń wewnętrznych, przede wszystkim świadomości. Toteż wyniki badań nie zawsze są wystarczająco udokumentowane, ponieważ opierają się zazwyczaj na wnioskowaniu pośrednim. Niemniej jednak psychologiczne ujęcie analizy czytelnictwa dostarcza wiedzy o jego związku z osobowością i temperamentem czytelnika. Procesy lekturowe, ich przebieg i charakter, a także preferencje czytelnicze są zależne m.in. od konstrukcji psychicznej danej jednostki, na którą składają się elementy psychogenne osobowości tj. pamięć, zainteresowania, wola, wyobrażenia, uczucia, spostrzegawczość, temperament²⁰. W praktyce badawczej najczęściej analizuje się wpływ zainteresowań na przebieg i charakter procesów czytelniczych, jednak stosunkowo niedawno zwrócono także uwagę na prawdopodobieństwo uwarunkowania sposobu czytania przez określony typ temperamentu, co można przedstawić następująco:

- temperament choleryczny (pobudliwość szybka, silna i trwała) – lektura impulsywna (bez oderwania);

¹⁷ Papuzińska Joanna, *Inicjacje literackie*, Warszawa, 1981, s. 12.

¹⁸ Wojciechowski Jacek, *Czytelnictwo*, Kraków, 2000, s. 117.

¹⁹ Ankudowicz Janusz, *Teoretyczne i metodologiczne problemy czytelnictwa*, „Pamiętnik Literacki”, 1978, nr 4, s. 72.

²⁰ Szczepański Jan, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa, 1972, s. 12.

- temperament sangwiniczny (pobudliwość szybka, silna, nietrwała) – lektura szybka i selektywna;
- temperament melancholiczny (pobudliwość powolna, silna, trwała) – lektura dokładna i wnikliwa;
- temperament flegmatyczny (pobudliwość powolna, słaba i nietrwała) – lektura spokojna i ciągła, ale łatwo porzucana²¹.

Prowadzenie przez biblioteki badań, które wykazywałyby różnice w temperamencie i sposobie czytania użytkowników wydaje się trudne do zrealizowania, jednak zapewnienie różnorodnej oferty, która uwzględniałaby potrzeby spokojnej lektury i np. lektury połączonej z inną aktywnością, np. grami czy zabawami w przypadku młodszych czytelników, wydaje się już bardziej realistyczne. Niektóre biblioteki podejmują się tego trudnego zadania, przygotowując ofertę dostosowaną do niekiedy znacznie odmiennych potrzeb i postaw swoich czytelników. Coraz częściej, obok tradycyjnej lektury w czytelni, można zaobserwować zajęcia czytelnicze na świeżym powietrzu (w parku, na plaży, w lesie, na łące), angażujące uczestników w sposób intelektualny i fizyczny.

Sam proces czytania ma ponadto wymiar psychofizyczny, co sygnalizowali badacze amerykańscy. Składa się on – w dużym uproszczeniu – ze „zmysłowej” reakcji na tekst, po której następuje szereg operacji myślowych. Istotną rolę w omawianym mechanizmie odgrywają zdolności poznawcze tj. sprawność wzrokowa, ale również pamięć oraz poziom rozwoju intelektualnego²². Mikołaj Rubakin twierdził, że słowo jest indywidualnym bodźcem, który wywołuje w umyśle własny, odmienny u każdego osobnika obraz²³. Zatem – również w tym kontekście – ważną kwestią wydaje się ukształtowanie psychiczne jednostki, jej sposób myślenia i wyobrażania, ponieważ aspekty te znacząco wpływają na proces odbioru lektury. W kwestii recepcji dzieła literackiego już w okresie międzywojennym wypowiadał się Roman Ingarden. Jego teoria literatury oparta została na zjawisku konkretyzacji, które zakłada istnienie w lekturze miejsc niedookreślenia. Według koncepcji Ingardena czytelnik indywidualnie wypełnia „luki” w schematycznej strukturze dzieła literackiego. Jak pisze Michał Markowski: „Każdy czytelnik na swój sposób spełnia scenariusz odbioru wpisany w dzieło [Ingarden nazywa to konkretyzacją – przyp. M.W., M.O.], natomiast analiza sposobu jego poznawania dotyczy wszystkich możliwych konkretyzacji, niezależnych od realnych okoliczności czytania”²⁴. Co istotne, proces ten zachodzi już na poziomie samego poznania tekstu, nie zaś podczas interpretacji, która notabene także może zostać spełniona wielora-

²¹ Wojciechowski Jacek, *Czytelnictwo*, Kraków, 2000, s. 120.

²² Sochacka Krystyna, *Rozwój umiejętności czytania*, Białystok, 2004, s. 81.

²³ Walentynowicz Maria, *Podstawy czytelnictwa powszechnego*, Wrocław, 1970, s. 71.

²⁴ Markowski Michał Paweł, *Fenomenologia*. W: Burzyńska Anna, Markowski Michał Paweł (red.), *Teorie literatury XX wieku: antologia*, Kraków, 2006, s. 94.

ko w zależności od psychicznego ukształtowania czytelnika. Roman Ingarden propagował również teorię, że dzieło literackie ma czterowarstwową budowę, w skład której wchodzi:

1. Warstwa brzmień słownych i tworów brzmieniowych wyższego rzędu.
2. Warstwa jednostek znaczeniowych (słów i zdań).
3. Warstwa uschematyzowanych wyglądów, dzięki której pojawiają się przedmioty przedstawione.
4. Warstwa przedmiotów przedstawionych, wyznaczonych przez sensy literackie²⁵.

Na każdej z wymienionych płaszczyzn zachodzi zjawisko konkretyzacji, co skutkuje wielością rozmaitych „odbić” lektury w świadomości czytelnika. Podstawowym problemem badawczym jest tutaj oczywiście poznanie zjawiska odbioru literatury, zatem ujęcie to wpisuje się także w szeroko ujmowany nurt badań nad komunikacją społeczną.

Czytelnictwo zawsze rozpatrywane jest z poziomu czytania ponadjednostkowego, zbiorowego. Ponadto występuje tylko w społecznym kontekście. Dlatego też badania czytelnictwa jako zjawiska społecznego są niewątpliwie konieczne. Analizy w perspektywie socjologicznej dążą do ustalenia związku między zachowaniami a uwarunkowaniami społecznymi²⁶. Badania te oparte są oczywiście na przekonaniu, że na jednostkę wpływa szereg czynników zewnętrznych, a jej działania i postępowanie powinny być rozpatrywane w szerokim kontekście społecznym. Istotny jest tu także proces socjalizacji, w wyniku którego podmiot zostaje ukształtowany przez społeczeństwo. Jak pisze Barbara Szacka: „[...] socjalizacja to złożony wieloaspektowy proces uczenia się, dzięki któremu człowiek, istota biologiczna, staje się istotą społeczną, członkiem określonego społeczeństwa i reprezentantem określonej kultury”²⁷. W toku socjalizacji jednostka poznaje i przyswaja:

- umiejętności, które leżą u podstaw wszelkich interakcji społecznych, takie jak znajomość społecznie konstruowanych systemów znaczeń, zdolność rozumienia znaków, w tym języka oraz symboli; także umiejętność posługiwania się nimi oraz poznawanie procedur interpretacyjnych zachowań innych ludzi;
- normy i wzorce zachowań; zarówno społecznie akceptowane i kulturowo określone wzory zaspokajania biologicznych potrzeb i popędów (głodu, popędu seksualnego etc.), jak i wzory reakcji emocjonalnych; uczy się, jak zachowywać się w określonych sytuacjach i jak te sytuacje rozpoznawać;

²⁵ Tamże.

²⁶ Wojciechowski Jacek, *Czytelnictwo*, Kraków, 2000, s. 126.

²⁷ Szacka Barbara, *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa, 2003, s. 137.

- wartości;
- umiejętności posługiwania się różnymi przedmiotami²⁸.

W centrum zainteresowania wiedzy o czytelnictwie są zatem te umiejętności, wartości, normy i wzorce, które mają wpływ na postawy i zachowania czytelnicze. Analizy prowadzone w tym celu dotyczą zazwyczaj konkretnego społeczeństwa oraz grup sytuujących się w jego obrębie. Najczęściej stosowaną metodą badawczą jest opis zbiorowości przy pomocy cech demograficzno-społecznych. Dlatego też, podczas badań brane są pod uwagę kategorie wymienianie i opisywane przez Jacka Wojciechowskiego²⁹:

- wykształcenie – jako główny czynnik różnicujący czytelnictwo pod względem społecznego zasięgu i jakości; w toku badań zazwyczaj okazuje się, że szczególnie znaczenie ma w przypadku tej kategorii przekroczenie progu wykształcenia średniego, po czym następuje rozszerzenie zasięgu książki i zwiększenie częstotliwości czytania;
- zawód – jako wtórny skutek wpływu czynnika wykształcenia;
- płeć – kategoria, która często tylko pozornie różnicuje czytelnictwo; dzieje się tak ze względu na analizy porównawcze zbiorowości nierównoważnych np. ze względu na poziom wykształcenia – choć badania czytelnictwa prowadzone przez Bibliotekę Narodową konsekwentnie od lat pokazują wyższą aktywność czytelniczą kobiet;
- wiek – weryfikuje stan czytelnictwa tylko częściowo; związany jest z etapami rozwoju umysłowego do mniej więcej 20 roku życia, od czego zależne są również procesy lekturowe; natomiast po przekroczeniu 20 roku życia często stan czytelnictwa związany jest z poziomem wykształcenia;
- otoczenie – kategoria, w której istotną rolę odgrywa środowisko wychowywania się jednostki, a także proces socjalizacji; w badaniach odnotowuje się szczególnie wpływ kręgów rodzinnych na zachowania lekturowe jednostki;
- czas wolny – czynnik, który według badacza nie znalazł dostatecznego potwierdzenia empirycznego; w związku z tym nie do końca wiadomo, czy wzrost wymiaru czasu wolnego powoduje zmiany w społecznym obrazie czytelnictwa³⁰;
- tradycja – czynnik, pod wpływem którego, tworzą się tzw. stereotypy świadomościowe, w tym także stereotypy czytelnicze; w obecnych badaniach aspekt ten rzadko bywa brany pod uwagę jako osobna kategoria.

²⁸ Tamże, s. 137-138.

²⁹ Wojciechowski Jacek, *Czytelnictwo*, Kraków, 2000, s. 132-135.

³⁰ Wojciechowska Maja, *Organizacja czasu wolnego młodzieży szkolnej w kontekście kompetencji czytelniczych i kontaktu z literaturą*. W: Jasiewicz Justyna, Zybert Elżbieta Barbara (red.), *Czas przemian – czas wyzwania: rola biblioteki i ośrodków informacji w procesie kształtowania kompetencji współczesnego człowieka*, Warszawa, 2014, s. 234-242.

Kategorie te mogą okazać się szczególnie istotne podczas badania użytkowników bibliotek lub społeczności lokalnych (w tym tzw. nieużytkowników). Biblioteki badając otoczenie, w którym funkcjonują użytkownicy i nieużytkownicy, lokalne tradycje i zwyczaje, czy profil zawodowy lub edukacyjny mogą uzyskać cenne informacje, jak profilować swoją działalność, jaki kanon lektur gromadzić oraz w jaki sposób nawiązać kontakt z grupami stanowiącymi potencjalnych odbiorców usług.

Warto zaznaczyć też, że w badaniach socjologicznych przedstawione powyżej kategorie rozpatrywane są jako ewentualne czynniki warunkujące uczestnictwo w kulturze³¹. Czytelnictwo jest niewątpliwie zjawiskiem przynależącym do sfery kultury. Kultura natomiast stanowi wytwór ponadjednostkowy, istniejący wyłącznie w ramach społecznych. Zatem analizując czytelnictwo z perspektywy socjologicznej, badane są również społeczne formy uczestnictwa w kulturze — a co za tym idzie — także komunikacja społeczna. Janusz Ankudowicz pisze w tym kontekście o przynależności analiz czytelnictwa do nurtu badań socjologii kultury:

Szukanie odpowiedzi na te pytania jest kształtowaniem podstaw teoretycznych i metodologicznego oprzyrządowania badań czytelnictwa. Realizujemy te poszukiwania zwracając się ku ustaleniom i twierdzeniom sformułowanym na terenie socjologii kultury oraz ku pewnym, nabierającym coraz większego znaczenia orientacjom literaturoznawczym. Badania czytelnictwa są specjalizacją badawczą, która włącza się w szeroki nurt badań socjologii kultury. Rozumienie zakresu tej dyscypliny przyjmujemy za Antoniną Kłoskowską: „Przedmiotem socjologii kultury są [...] akty symbolizacji o charakterze realizacyjnym lub autotelicznym, takie akty symbolizacji, w związku z którymi formułowanie znaczeń i odbieranie znaczeń staje się zasadniczym i głównym celem ludzkiej aktywności”. Książka, czytanie wchodzi we wzór kultury potencjalnie społecznej. Badanie czytelnictwa to poznawanie realizacji, społecznej aktualizacji tego wzoru, poznawanie społecznych, kulturowych, osobowościowych uwarunkowań tych procesów³².

Ten sam badacz zwraca również uwagę, że opis zjawisk czytelniczych wymaga zespolonego podejścia psychologów, socjologów, bibliotekarzy oraz literaturoznawców³³. Jacek Wojciechowski dopowiada natomiast, że zjawisko czytelnictwa analizowane z socjologicznego punktu widzenia jest jednocześnie zjawiskiem psychicznym, a granica między dwiema perspektywami bywa niewyraźna. Dlatego badania nad czytelnictwem wymagają zespolonego podejścia psychologiczno-społecznego. Pracownicy bibliotek mogą dodatkowo nadać mu wymiar utylitarny, gdzie każde badanie projektowane jest z myślą o konkretnych rozwiązaniach praktycznych, których wybór zależy od wyników uzyskanego badania.

³¹ Tamże, s. 132.

³² Ankudowicz Janusz, *Teoretyczne i metodologiczne problemy empirycznych badań czytelnictwa*, „Pamiętnik Literacki”, 1978, nr 4, s. 84.

³³ Tamże, s. 76.

Na gruncie polskim perspektywy badawcze — psychologiczna i społeczna — nie były traktowane jako przeciwstawne, dzięki czemu możliwe stało się ich połączenie. Pierwsze próby analiz w Polsce podejmowano w latach 70. i 80. XIX w. Początkowo opracowania dotyczące zagadnienia powstawały z inicjatywy działaczy oświatowych i bibliotekarzy. Wśród nich znaleźli się m.in.: Z. Prażmowski, Stanisław Michalski, Zofia Hryniewicz, Maksymilian Ziomek³⁴. W okresie międzywojennym wypracowaniem teorii, metod i technik badawczych zajęła się przede wszystkim Helena Radlińska, co w 1938 r. zaowocowało powstaniem pierwszego całościowego opracowania pt. *Książka wśród ludzi*. Badaczka w sposób twórczy wykorzystała m.in. koncepcje Rubakina i Hofmanna, wypracowując tym samym subdyscyplinę pedagogiki — pedagogikę biblioteczną. Helena Radlińska uważała, że biblioteka stanowi miejsce, które sprzyja duchowemu i osobowościowemu rozwojowi człowieka, a także ma pozytywny wpływ na jego twórczość³⁵. W prowadzonych przez siebie badaniach nad czytelnictwem brała pod uwagę wiele aspektów, o czym m.in. pisze Danuta Tomczyk:

Helena Radlińska tworząc najważniejsze dzieło swego życia, jakim niewątpliwie było założenie w 1925 r. Studium Pracy Społeczno-Oświatowej Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie, stworzyła ośrodek wszelkiej działalności naukowej, organizacyjnej i społecznej w celu kształcenia bibliotekarzy, nazwany potem „warszawską szkołą badań”. Wykorzystano tam doświadczenia badaczy amerykańskich z badań nad relacją między kompetencjami czytelniczymi a jakością czytania, uproszczono testy odbioru opracowane przez Mikołaja Rubakina oraz przejęto techniki statystyczne od Waltera Hofmanna. Helena Radlińska była przeciwna dotychczasowemu biopsychicznemu rozumieniu zjawisk wychowania, natomiast swój tok myślenia skierowała na społeczne czynniki procesu wychowawczego i społeczne potrzeby wychowania. Jako twórca nowego kierunku naukowego — pedagogiki biblioteczej, postrzegając bibliotekę, jako placówkę oświatową, powołaną do zaspakajania kulturalnych potrzeb człowieka i stanowiącą jeden z podstawowych środowiskowych czynników procesu wychowawczego³⁶.

Współczesne biblioteki często dążą do tego, by pomimo spadku czytelnictwa oraz koncentracji młodego pokolenia na innych rozrywkach, pełnić istotną funkcję w życiu kulturalnym i społecznym. Wiele z nich przygotowuje nowoczesną i atrakcyjną ofertę, która może stanowić uzupełnienie procesu wychowawczego, przebiegającego w domu rodzinnym i szkole, o którym pisała Radlińska.

Po wojnie prace badawcze pod kierownictwem Anieli Mikuckiej podjął „Czytelnik”. Celem analiz było uchwycenie całokształtu zagadnień czytelnictwa w Polsce. Badania miały ukazywać stopień i zaawansowanie czytelnictwa w róż-

³⁴ Andrzejewska Jadwiga, *Czytelnictwo*, Encyklopedia PWN, 2019, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/czytelnictwo;4007934.html> [dostęp: 2019-09-01].

³⁵ Galej-Mularz Gabriela, *Pedagogika biblioteczna według Heleny Radlińskiej a jej obecny obraz*, „Podkarpackie Studia Biblioteczne”, 2016, nr 5, s. 2-3.

³⁶ Tomczyk Danuta, *Helena Radlińska i jej wciąż aktualna myśl pedagogiczna o bibliotece*, *Edukacyjne dyskursy*, 2003, <http://www.edukacyjne.dyskursy.univ.szczecin.pl/radlinska.htm> [dostęp: 2021-10-20].

nych kręgach środowiskowych np. wśród robotników, chłopów, inteligencji itd.³⁷ Badaczka opracowywała również zestawienia poczytności konkretnych autorów uznawanych za wybitnych przez czytelników „Wiadomości Literackich”³⁸. Analizy oparte były wówczas na syntezie dotychczas wypracowanych i uwzględnianych kierunkach badań. Co więcej, Aniela Mikucka rozpatrywała czytelnictwo również z perspektywy bibliotekoznawczej oraz bibliologicznej. Prowadzone przez nią analizy miały charakter wieloaspektowy, co w jednym z artykułów sygnalizuje Irena Socha:

Mikucka [...] syntetyzując zorientowane przede wszystkim socjologicznie badania szkoły warszawskiej, a także dorobek dziewiętnastowiecznej i międzywojennej pedagogiki bibliotecznej oraz europejskie kierunki badań Rubakina i Hofmanna, podstawiła swojej koncepcji uczyniła wielodyscyplinarne badania empiryczne. Czytelnictwo pojmowała jako odrębną, wieloaspektową dyscyplinę o istotnym znaczeniu praktycznym, badającą „świat czytelników, świat książek i formy pracy bibliotecznej”, a zachowania „czytelnika” uważała za warunkowane wieloma bodźcami natury psychologicznej, literackiej, społecznej. Związek czytelnictwa z nauką o książce dostrzegała tam, „gdzie chodzi o wiedzę o stronie zewnętrznej książki, np. o zagadnienia z dziedziny drukarskiej, z techniki ilustracyjnej itd., a więc o czynniki mające duże znaczenie w odniesieniu do czytelnika”. [...] W zakres czytelnictwa jako nauki włączała Mikucka również ogólną wiedzę o bibliotece należącą do bibliotekoznawstwa, która „wyjaśnia z jednej strony stosunek czytelnika do książki, a z drugiej [...] dotyczy form i metod pracy, które czytelnictwo, opierając się na wynikach swych badań, stwarza, aby udoskonalić sposoby udostępniania książek ludziom”³⁹.

Zatem sposób postrzegania czytelnictwa był w przypadku Mikuckiej bliski współczesnej koncepcji marketingu usług, wykorzystywanej przez biblioteki publiczne.

W okresie PRL-u istotną rolę odegrała działalność Instytutu Książki i Czytelnictwa (IKiC), który powstał w 1955 r. przy Bibliotece Narodowej⁴⁰. Do końca lat sześćdziesiątych — jak pisze Irena Socha — czytelnik traktowany był przez badaczy IKiC jako „konsument literacki o określonych cechach demograficzno-społecznych”, a badania miały charakter metodyczny i pragmatyczny. Niewiele uwagi poświęcano natomiast podstawom metodologiczno-teoretycznym⁴¹. Niemniej jednak w Instytucie przeprowadzono szereg badań odnoszących się do zasięgu książki w różnych środowiskach, a także analiz funkcjonowania litera-

³⁷ Wajda Alina, *Metodyka i organizacja czytelnictwa*, Bydgoszcz, 1979, s. 164.

³⁸ Rzakowolska Magdalena, *Upodobania czytelnicze Polaków w świetle wybranych badań w okresie II Rzeczypospolitej*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Librorum”, 2002, nr 11, s. 11.

³⁹ Socha Irena, *Między dwudziestoleciem a PRL-em: czytelnik w polskiej refleksji bibliologicznej lat 1946-1960*. W: Socha Irena (red.), Łakomy Agnieszka (współpr.), *Lektury pokoleniowe i ponadpokoleniowe: z zagadnień recepcji*, Katowice, 2012, s. 169-170.

⁴⁰ Walentynowicz Maria, *Podstawy czytelnictwa powszechnego*, Wrocław, 1970, s. 100.

⁴¹ Socha Irena, *Między dwudziestoleciem a PRL-em: czytelnik w polskiej refleksji bibliologicznej lat 1946-1960*. W: Socha Irena (red.), Łakomy Agnieszka (współpr.), *Lektury pokoleniowe i ponadpokoleniowe: z zagadnień recepcji*, Katowice, 2012, s. 179.

tury pięknej czy opisów głównych kierunków wyborów czytelniczych. W późniejszym okresie badaniami zajęły się również akademickie ośrodki kształcenia bibliotekarzy np. Instytut Pedagogiki Uniwersytetu Warszawskiego oraz Instytut Bibliotekoznawstwa Uniwersytetu Wrocławskiego, który badania takie w różnej formie realizuje do dnia dzisiejszego.

Widać więc, że badania nad czytelnictwem nie były jednolite, a wypracowywanie koncepcji rozwijało się w czasie. Pamiętać należy przede wszystkim, że niezależnie od przyjętego punktu widzenia w centrum zainteresowania badań nad czytelnictwem musi znajdować się złożona, zróżnicowana relacja książka-czytelnik, o czym przypomina Jacek Wojciechowski:

Przedmiotem badań czytelnictwa są różnorodne i kilkupłaszczyznowe relacje między książką i czytelnikiem. Dokładniej: kierunek zainteresowań badawczych wyznacza dążenie do rozpoznania procesu odbioru tekstów pisemnych w całej złożoności, a także czytelniczych zachowań, skutków czytania i społecznych funkcji tekstów w różnych relacjach przyczynowo-skutkowych – oraz: społecznego zasięgu i kanałów obiegu tych tekstów⁴².

Według Małgorzaty Gwadery kompletny opis zjawisk czytelniczych wymaga odpowiedzi na następujące pytania:

1. Kto czyta? Kim jest czytelnik? (charakterystyka publiczności czytelniczej pod względem społeczno-demograficznym – ze względu na wiek, płeć, miejsce zamieszkania, wykształcenie, zawód wykonywany, status materialny; opis społecznego zasięgu książki).
2. Co czyta? (określenie repertuaru lektury – preferencji i wyborów publiczności czytelniczej, kanonu lektur – najbardziej popularnych tekstów i autorów, czynników determinujących zmiany w tym zakresie).
3. Ile czyta? (określenie aktywności czytelniczej, czyli dynamiki kontaktów z książką).
4. Jakie są drogi czytelnika do książki? (w jakiej sytuacji dochodzi do kontaktu czytelnika z książką? – za pomocą jakiej instytucji, społeczności – zakup indywidualny, biblioteki, kręgi towarzysko-rodzinne).
5. Dlaczego czyta? Czego oczekuje od lektury? (określenie potrzeb i motywacji czytelniczych – instrumentalnych i autotelicznych).
6. W jaki sposób czyta? (analiza stylów odbioru, jakości recepcji tekstów różnego typu).
7. Co wynika z faktu czytania, jakie są jego społeczne i psychologiczne skutki?⁴³.

⁴² Wojciechowski Jacek, *Czytelnictwo*, Kraków, 2000, s. 35.

⁴³ Gwadera Małgorzata, *Czytelnictwo i jego badania*. W: Tokarska Anna (red. nauk.), *Bibliotekarstwo*, Warszawa, 2013, s. 544-545.

Ze względu na fakt, że czytelnictwo nie ma swoich własnych metod i technik badawczych, posługuje się tymi, które zostały stworzone na obszarze innych nauk, takich jak: socjologia, statystyka, psychologia, ekonomia czy historia⁴⁴. Autorzy podręczników opisują zazwyczaj kilka procedur badawczych. Wśród technik wymienia się: ankietę, wywiad, obserwację, eksperyment, test oraz badania historyczne. Oczywiście najczęściej wykorzystywanymi metodami są wywiad i ankietę. Jednakże zgromadzone za pomocą wybranej techniki dane nie stanowią jeszcze podstawy wnioskowania⁴⁵. Żeby zebrane materiały stały się w pełni użyteczne poddaje się je przeliczeniom statystycznym. Konieczna jest również krytyczna interpretacja zebranych danych, która pozwoli odpowiednio je wykorzystać w procesie projektowania nowoczesnych usług bibliotek, nastawionych na faktyczne potrzeby i oczekiwania czytelników, niezależnie od tego czy mają one uświadomiony czy nieuświadomiony charakter.

Obecnie badania czytelnictwa są znacznie ułatwione, co dzieje się za sprawą rozwoju Internetu. Nie ma potrzeby zbierania informacji osobiście, czy wysyłania ankiet listownie, co praktykowano było jeszcze kilkanaście lat temu. W ramach cyklicznego pomiaru *Stan czytelnictwa w Polsce*, Biblioteka Narodowa (za pośrednictwem firm, zajmujących się prowadzeniem sondaży) wykorzystuje metody CAPI (Computer Assisted Personal Interview) oraz CAWI (Computer Assisted Web Interview)⁴⁶. Są to techniki zbierania informacji drogą elektroniczną. Respondenci wypełniają kwestionariusze on-line przy pomocy komputerów lub telefonów. Metody te mają wiele zalet. Oprócz możliwości uzupełnienia ankiet w dowolnym miejscu i czasie oraz szybkości generowanych wyników, kwestionariusze mogą zostać wzbogacone o elementy graficzne i multimedialne np. filmy video. Nie trzeba wspominać, że ankietę trafiają do wielu respondentów, dzięki czemu zasięg badań jest szeroki, a zgromadzone materiały łatwiej poddać analizie statystycznej. Biblioteki, które prowadzą badania użytkowników, poza papierową formą ankiet udostępnioną w placówce, mogą zdecydować się na udostępnienie formularza poprzez elektroniczne aplikacje, przygotowywane przez różne firmy i dostępne często za darmo (np. formularze Google, eBadania.pl).

Współcześnie najbardziej rozpowszechnionymi badaniami ogólnopolskimi są wspomniane już analizy Biblioteki Narodowej. Od 1992 r. raporty o stanie czytelnictwa przygotowywane były co dwa lata, natomiast od 2014 r. wykonywane są co rok. Każdorazowo wyłaniana jest reprezentatywna grupa mieszkańców w wieku 15 lat i więcej, której czytelnictwo poddawane jest analizie. Specjalnie przygotowane, wypełniane przez respondentów kwestionariusze zawierają najczęściej standardowy, powtarzalny zestaw pytań, dotyczący czytania i kupo-

⁴⁴ Dunin Janusz, *Pismo zmienia świat: czytanie, lektura, czytelnictwo*, Warszawa; Łódź, 1998, s. 198.

⁴⁵ Tamże, s. 49.

⁴⁶ 38% Polaków czyta książki, Biblioteka Narodowa w Warszawie, 2018, <https://www.bn.org.pl/aktualnosci/3413-38%25-polakow-czyta-ksiazki.html> [dostęp: 2021-10-20].

wania książek w ciągu ostatnich 12 miesięcy, intensywności lektury i zakupów, preferencji lekturowych i nabywczych oraz źródeł dostępu do książek⁴⁷. Dzięki usystematyzowanemu schematowi pytań możliwe jest przeprowadzenie analiz porównawczych na przestrzeni lat pod kątem wybranej kategorii.

Badania prowadzone przez Bibliotekę Narodową uwzględniają takie parametry jak: wiek, płeć, wykształcenie i struktura zatrudnienia, miejsce zamieszkania, wzory spędzania wolnego czasu, a nawet ocena własnej sytuacji materialnej i przybliżony dochód w gospodarstwie domowym respondentów. W toku analiz istotną rolę odgrywają więc cechy społeczno-demograficzne objętej badaniem zbiorowości, ale również stan księgarstwa i bibliotekarstwa oraz kondycja ekonomiczna społeczeństwa. Obecnie do czynników, które znacznie wpływają na poziom i charakter czytelnictwa zaliczany jest rozwój technologii, w wyniku którego pojawiła się możliwość korzystania z książek w wersji elektronicznej. Toteż w kwestionariuszach przygotowywanych przez Bibliotekę Narodową umieszczane są np. pytania dotyczące preferowanego nośnika tekstu. Ankietowani udzielają również informacji odnoszących się do korzystania przez nich z sieci, czego celem jest zbadanie, czy istnieje zależność między wzrostem lub spadkiem czytelnictwa a użytkowaniem Internetu. Biblioteki publiczne lub fachowe, w ramach swoich badań lokalnych, mogą wykorzystywać elementy stosowane przez Bibliotekę Narodową. Ich wybór powinien bazować na bieżących potrzebach placówki i w razie potrzeby powinien być poszerzony o szczegółowe rozwiązania. Pomijane z kolei mogą być te elementy badania, które nie przynoszą istotnych informacji, ważnych z punktu widzenia działalności biblioteki.

W przypadku nowszych analiz Biblioteki Narodowej np. z roku 2015 czy 2016 twórcy badań konceptualizują problemy badawcze w obrębie następujących pojęć:

1. Kultura pisma i uczestnictwo w kulturze pisma – kultura pisma to wszelkie praktyki, które wymagają czytania lub pisania, a także zdobywania tekstów, wiedzy o nich bądź kompetencji niezbędnych do korzystania z nich. [...] Uczestnikiem tak rozumianej kultury pisma jest osoba, która przynajmniej od czasu do czasu coś czyta i/lub pisze. W badaniu musimy jednak jakoś zoperacjonalizować „kulturę pisma” i jej „uczestników”, tj. określić miarę, za pomocą której będziemy opisywać większe lub mniejsze uczestnictwo w kulturze pisma. Do tego służą nasze pytania o rozmaite praktyki lekturowe – tych spośród badanych, którzy udzielają na nie odpowiedzi twierdzących, zaliczamy do uczestników kultury pisma; tych, którzy odpowiadają „nie” – wyłączamy z tego grona [...]. Staramy się jednak przede wszystkim ocenić poziom i typ uczestnictwa badanych w kulturze pisma.

⁴⁷ Koryś Izabela, Wolff Katarzyna, *Wybieram książkę: społeczny zasięg książki w 2008 roku*, Warszawa, 2010, s. 7.

2. Kultura książki i uczestnictwo w kulturze książki – kultura książki to podzbiór praktyk składających się na kulturę pisma – takich, które po prostu wiążą się z książkami (a nie np. prasą czy korzystaniem z Internetu). Są to wszelkie praktyki związane z czytaniem książek, wymianianiem wiedzy o nich, zachęcaniem do czytania, a także zdobywaniem, wymianianiem i gromadzeniem samych książek. [...]
3. Socjalizacja czytelnicza – socjalizacja to termin bliski wychowaniu, ale obejmujący także takie wymiary życia społecznego, które kształtują nasze postawy i nawyki, mimo że nie jest to ich jawna funkcja. Elementem socjalizacji w przypadku kształtowania postaw wobec czytania książek może być na przykład to, że ktoś z naszych domowników sam czyta książki lub należy do klubu czytelniczego. Robi to dla siebie i nie stara się nas wychować, jednak jego przykład sprawia, że staje się dla nas czymś naturalnym i zrozumiałym [...]. Na użytek raportu pojęcie socjalizacji czytelniczej zostało też zoperacjonalizowane w taki sposób, by dało się ocenić, którzy z respondentów mieli silniejsze, a którzy słabsze społeczne bodźce do czytania – w tym celu posługujemy się indeksem socjalizacji czytelniczej⁴⁸.

Twórcy badań zwracają zatem uwagę na rozmaite formy współtworzenia kultury pisma i książki. Odnoszą się również do wzorców i norm wypracowanych w środowisku, w którym wzrastała badana jednostka. W celu określenia wskaźnika uczestnictwa w kulturze książki respondenci udzielają odpowiedzi na 12 przytoczonych poniżej pytań:

Czy w ciągu ostatnich 12 miesięcy:

1. Czytał(-a) Pan(-i) książkę w formacie e-booka?
2. Słuchał(-a) Pan(-i) jakiegoś audiobooka, czyli książki w pliku dźwiękowym, czytanej przez lektora, nagranej na płytę CD lub inny nośnik?
3. Ściągnął(-ęła) Pan(-i) jakąś książkę z Internetu lub czytał(-a) ją on-line?
4. Wypożyczył(-a) Pan(-i) jakąś książkę z biblioteki?
5. Czytał(-a) Pan(-i) w prasie lub w Internecie jakiś artykuł, recenzję, wywiad z autorem albo inny wpis lub opinię o książce?
6. Czytał(-a) Pan(-i) dłuższe teksty w formie elektronicznej (czyli z ekranu i bez użycia papieru)?
7. Dostał(-a) Pan(-i) jakąś książkę w prezencie?
8. Pożyczył(-a) Pan(-i) komuś jakąś książkę?
9. Podarował(-a) Pan(-i) komuś książkę w prezencie?
10. Pożyczył(-a) Pan(-i) od kogoś jakąś książkę?
11. Poleciał(-a) Pan(-i) komuś jakąś książkę?
12. Rozmawiał(-a) Pan(-i) z kimś o książkach?⁴⁹.

⁴⁸ Koryś Izabela [et al.], *Stan czytelnictwa w Polsce w 2016 roku*, Warszawa, 2017, s. 4-5.

⁴⁹ Tamże, s. 6.

Twórcy badania zakładają, że im więcej twierdzących odpowiedzi na zadane pytania, tym wskaźnik uczestnictwa w kulturze książki jest wyższy. Natomiast wspomniany indeks socjalizacji czytelniczej powstaje na podstawie pytań retrospektywnych, które dotyczą obecności (lub braku) w okresie dzieciństwa oraz nauki szkolnej doświadczeń sprzyjających wyrobieniu nawyków czytelniczych⁵⁰. Średnia wartość indeksu wynosi 0, ponieważ odpowiedzi respondentów zostały zestandaryzowane. Zatem – jak możemy przeczytać we wstępie do badań – „[...] wartości dodatnie indeksu mówią o tym, że w przypadku danej osoby intensywność sytuacji i doświadczeń socjalizujących do czytania książek była ponadprzeciętna. Wartości ujemne wskazują, że w porównaniu z resztą badanych respondenci ci byli mniej intensywnie zachęceni do czytania przez swoich bliskich i znajomych”⁵¹.

Oprócz cyklicznego pomiaru czytelnictwa realizowanego przez Bibliotekę Narodową, badania prowadzone są także lokalnie w poszczególnych instytucjach bibliotecznych, o czym była już mowa. W tym przypadku celem analiz jest m.in. uchwycenie stanu czytelnictwa, ocena wpływu działalności instytucji na aktywizację czytelniczą i kulturową, wykazanie specyfiki i potrzeb czytelniczych zarówno w danym regionie, jak również pośród klientów konkretnej jednostki bibliotecznej. Poniżej zaprezentowano cele szczegółowe takiego badania na przykładzie badań statystycznych Książnicy Pedagogicznej im. A. Parczewskiego w Kaliszu:

- poznanie badanej grupy czytelników;
- poznanie zainteresowań czytelniczych studentów;
- ustalenie ilościowego oraz jakościowego charakteru czytelnictwa wśród studentów – użytkowników Książnicy;
- ustalenie kanałów dostępu do książek⁵².

Należy podkreślić, że badania te uwzględniają zazwyczaj szereg ważnych informacji dotyczących respondentów, takich jak: płeć, wiek, wykształcenie, miejsce zamieszkania itp., dzięki czemu możliwe staje się dostosowanie oferty biblioteki do potrzeb danych grup czytelników. Wiedza na temat użytkowników instytucji pozyskiwana jest oczywiście za pomocą anonimowych ankiet, które najczęściej rozdawane są odwiedzającym bibliotekę. Nowoczesne instytucje biblioteczne chętnie korzystają także z możliwości przeprowadzania ankiet zdalnie, o czym czytelnicy dowiedzieć się mogą np. na stronie internetowej placówki. Pamiętać trzeba jednak, że wśród użytkowników bibliotek znajdują się także osoby star-

⁵⁰ Michalak Dominika, Koryś Izabela, Kopeć Jarosław, *Stan czytelnictwa w Polsce w 2015 roku: wstępne wyniki*, Warszawa, 2016, s. 11.

⁵¹ Tamże, s. 11.

⁵² Celer Bogumiła, Zimna Aldona, *Czytelnictwo studentów w latach 2010-2013 w świetle badań statystycznych Książnicy Pedagogicznej im. A. Parczewskiego w Kaliszu: studium komparatystyczne*. W: Wojciechowska Maja (red.), *Czytelnictwo w dobie informacji cyfrowej: rozwój, bariery, technologie*, Warszawa, 2015, s. 182.

sze, które nie korzystają z Internetu bądź poruszają się w nim niezbyt sprawnie. Zdaje się zatem, że podczas zbierania materiałów najlepszym rozwiązaniem będzie zastosowanie dwóch modeli wypełniania kwestionariuszy.

Celem uzyskania pełniejszego obrazu stanu czytelnictwa, poza badaniami ankietowymi, instytucje biblioteczne wykorzystują również własne bazy danych. Są to głównie informacje na temat liczby wypożyczeń i udostępnień materiałów na miejscu, a także liczby odwiedzin w wypożyczalniach. Dane te poddawane są zazwyczaj analizie statystycznej i porównawczej, która pozwala ocenić sytuację czytelnictwa danej instytucji. Natomiast na podstawie liczby zarejestrowanych w placówce czytelników ustalić można wskaźnik społecznego oddziaływania biblioteki⁵³.

W kontekście marketingowym warto wspomnieć także o badaniach psychologii motywacji nabywcy, prowadzonych w dużych bibliotekach akademickich. Mają one na celu wyłonienie jednorodnych grup użytkowników na podstawie cech psychologiczno-osobowościowych⁵⁴. Podczas analiz motywacji czytelników można wykorzystywać koncepcje marketingowe, jak np. koncepcja 70 Philipa Kotlera, która w przypadku bibliotek będzie koncentrowała się na następujących pytaniach:

- Kim są użytkownicy bibliotek? (ang. *occupants*);
- Czego potrzebują? (ang. *object*);
- Jakie cele pragną osiągnąć? (ang. *objectives*);
- Kto uczestniczy w procesie decyzyjnym? (ang. *organizations*);
- Jak czytelnicy podejmują decyzję o korzystaniu z usług biblioteki? (ang. *operations*);
- Kiedy gotowi są skorzystać z usługi? (ang. *occasions*);
- Gdzie chcieliby skorzystać z usług bibliotecznych? (ang. *outlets*)⁵⁵.

Informacje pozyskane w toku analiz pozwalają bibliotekom na opracowanie oferty dostosowanej do potrzeb odbiorców, nie tylko z uwagi na cechy formalne takie jak: płeć, wiek, wykształcenie itp., ale także ze względu na indywidualne cechy i preferencje danych grup czytelników, co jest szczególnie istotne podczas projektowania nowej oferty bibliotecznej. Badania psychologii motywacji nabywcy to bardzo dobry przykład ilustrujący połączenie koncepcji analiz psychologicznych i socjologicznych.

Na koniec rozważań przedstawionych w artykule należałoby zadać pytania czy biblioteki powinny samodzielnie prowadzić badania czytelnictwa, czy nie

⁵³ Sawczyk Barbara, *Księgozbiór, czytelnictwo, działalność kulturalna oraz wydawnicza Miejskiej Biblioteki Publicznej w Tarnowie (2003-2004)*. W: Marzec Dorota, Marzec Paweł (red. nauk.), *Biblioteka, współczesność, marketing*, Lublin, 2006, s. 32.

⁵⁴ Wojciechowska Maja, *Psychologia motywacji „nabywcy” na rynku usług informacyjnych w kontekście funkcjonowania dużych bibliotek akademickich*. W: Wojciechowska Maja (red.), *Sfera kultury, sfera nauki: współczesny obraz biblioteki*, Gdańsk, 2014, s. 111.

⁵⁵ Tamże, s. 111-112.

należałoby tych zadań przekazać lepiej przygotowanym do tego celu instytucjom i zespołom oraz czy hasła propagowania czytelnictwa nie są hasłami zdezaktualizowanymi, bardziej odpowiednimi dla szkół powszechnych z pierwszej połowy XX w. Na oba pytania można odpowiedzieć przecząco. Biblioteki powinny prowadzić badania wśród swoich użytkowników oraz otoczenia społecznego biblioteki. To bowiem bibliotekarze najlepiej znają realia, w których funkcjonują przedstawiciele lokalnych społeczności, mogą domyślać się jaki typ współpracy może okazać się najskuteczniejszy, zaś badania pozwolą wyjaśnić wątpliwości oraz uzupełnić brakujące informacje. Badania te powinny być jednak proste i skoncentrowane na konkretnych celach, powinny dawać odpowiedź na pytania Jak? Gdzie? Kiedy?, nie zaś stanowić abstrakcyjną formę badania rzeczywistości. Prowadzenie mało skomplikowanych, ale za to celnych badań pozwoli lepiej zaprojektować kształt księgozbioru oraz formy usług. Pozwoli również bardziej skutecznie komunikować się z użytkownikami oraz promować postawy bliskie kulturze, niezależnie czy kultura ta będzie rozumiana w sposób tradycyjny, czy też będzie bazowała na nowych mediach i technologiach informacyjno-komunikacyjnych.

Bibliografia:

1. Andrzejewska Jadwiga, *Czytelnictwo*, Encyklopedia PWN, 2019, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/czytelnictwo;4007934.html> [dostęp: 2019-09-01].
2. Ankudowicz Janusz, *Teoretyczne i metodologiczne problemy empirycznych badań czytelnictwa*, „Pamiętnik Literacki”, 1978, nr 4, s. 69-98.
3. Ankudowicz Janusz, *Teoria, metodologia, wyniki empirycznych badań czytelnictwa w Polsce*, „Rocznik Towarzystwa Literackiego imienia Adama Mickiewicza”, 1977, t. 12, s. 43-60.
4. Celer Bogumiła, Zimna Aldona, *Czytelnictwo studentów w latach 2010-2013 w świetle badań statystycznych Książnicy Pedagogicznej im. A. Parczewskiego w Kaliszu: studium komparatystyczne*. W: Wojciechowska Maja (red.), *Czytelnictwo w dobie informacji cyfrowej: rozwój, bariery, technologie*, Warszawa, 2015, s. 180-189.
5. Dunin Janusz, *Pismo zmienia świat: czytanie, lektura, czytelnictwo*, Warszawa; Łódź, 1998.
6. Galej-Mularz Gabriela, *Pedagogika biblioteczna według Heleny Radlińskiej a jej obecny obraz*, „Podkarpackie Studia Biblioteczne”, 2016, nr 5, s. 22-34.
7. Gwadera Małgorzata, *Czytelnictwo i jego badania*. W: Tokarska Anna (red. nauk.), *Bibliotekarstwo*, Warszawa, 2013, s. 542-553.
8. Koryś Izabela [et al.], *Stan czytelnictwa w Polsce w 2016 roku*, Warszawa, 2017.
9. Koryś Izabela, Wolff Katarzyna, *Wybieram książkę: społeczny zasięg książki w 2008 roku*, Warszawa, 2010.
10. Markowski Michał Paweł, *Fenomenologia*. W: Burzyńska Anna, Markowski Michał Paweł (red.), *Teorie literatury XX wieku: antologia*, Kraków, 2006, s. 79-107.

11. Michalak Dominika, Koryś Izabela, Kopec Jarosław, *Stan czytelnictwa w Polsce w 2015 roku: wstępne wyniki*, Warszawa, 2016.
12. Papuzińska Joanna, *Inicjacje literackie: problemy pierwszych kontaktów dziecka z książką*, Warszawa, 1981.
13. Rzadkowska Magdalena, *Upodobania czytelnicze Polaków w świetle wybranych badań w okresie II Rzeczypospolitej*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Librorum”, 2002, nr 11, s. 7-14.
14. Sawczyk Barbara, *Księgozbiór, czytelnictwo, działalność kulturalna oraz wydawnicza Miejskiej Biblioteki Publicznej w Tarnowie (2003-2004)*. W: Marzec Dorota, Marzec Paweł (red. nauk.), *Biblioteka, współczesność, marketing*, Lublin, 2006, s. 32.
15. Socha Irena, *Między dwudziestoleciem a PRL-em: czytelnik w polskiej refleksji bibliologicznej lat 1946-1960*. W: Socha Irena (red.), Łakomy Agnieszka (współpr.), *Lektury pokoleniowe i ponadpokoleniowe: z zagadnień recepcji*, Katowice, 2012, s. 167-180.
16. Sochacka Krystyna, *Rozwój umiejętności czytania*, Białystok, 2004.
17. Szacka Barbara, *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa, 2003.
18. Szczepański Jan, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa, 1972.
19. Taboń Sebastian, *Istota czytania*, Kraków, 2005.
20. Tomczyk Danuta, *Helena Radlińska i jej wciąż aktualna myśl pedagogiczna o bibliotece*, Edukacyjne dyskursy, 2003, <http://www.edukacyjne.dyskursy.univ.szczecin.pl/radlinska.htm> [dostęp: 2021-10-20].
21. *38% Polaków czyta książki*, Biblioteka Narodowa w Warszawie, 2018, <https://www.bn.org.pl/aktualnosci/3413-38%25-polakow-czyta-ksiazki.html> [dostęp: 2021-10-20].
22. Wajda Alina, *Metodyka i organizacja czytelnictwa: zarys ogólny*, Bydgoszcz, 1979.
23. Walentynowicz Maria, *Podstawy czytelnictwa powszechnego*, Wrocław, 1970.
24. Wojciechowska Maja, *Organizacja czasu wolnego młodzieży szkolnej w kontekście kompetencji czytelniczych i kontaktu z literaturą*. W: Jasiewicz Justyna, Zybert Elżbieta Barbara (red.), *Czas przemian – czas wyzwania: rola biblioteki i ośrodków informacji w procesie kształtowania kompetencji współczesnego człowieka*, Warszawa, 2014, s. 234-242.
25. Wojciechowska Maja, *Psychologia motywacji „nabywcy” na rynku usług informacyjnych w kontekście funkcjonowania dużych bibliotek akademickich*. W: Wojciechowska Maja (red.), *Sfera kultury, sfera nauki: współczesny obraz biblioteki*, Gdańsk, 2014, s. 111-122.
26. Wojciechowski Jacek, *Czytelnictwo*, Kraków, 2000.
27. Ziarkowski Daniel, *Informacja i jej rola w procesie kulturotwórczym*, „Biblioteka i Edukacja”, 2015, nr 7, s. 125-131, <https://bg.up.krakow.pl/bie/index.php/bie/article/view/100> [dostęp: 2021-10-20].

Readership studies as a tool to diagnose the reading habits and behaviours of library users. From the origins to the present day

Abstract: Readership studies help influence the readership activity of different groups and individuals. Such studies may be conducted on the central level, to collect comprehensive information about readership activities, preferences and habits, or may be a tool to explore a library's more immediate community. Since libraries implement innovative book-related services, they need to analyse the behaviours, expectations and preferences of potential target groups of those services. This, however, requires combining the knowledge of the reading process itself – from the sociological and psychological perspective – with service marketing knowledge. The paper attempts to present the multidimensionality of the problem, focusing on the concepts and methods that individual libraries can incorporate in readership studies. It is noted that readership should be regarded as a form of cultural participation, which – if properly stimulated by libraries – can generate social engagement of individuals. **Keywords:** readership studies, reading, cultural engagement.

